

**ՀԵՐՄԻՆԵ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ)**

**ՀԱՅ ԵՎ ԱՐԱՐ ՊԱՏԳԱՍՄԱՎՈՐՆԵՐԸ 1908 ԹՎԱԿԱՆԻ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ**

19-րդ դարի կեսերին Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի մեջ: Թանգիմաթի շրջանի բարեփոխումները չկարողացան կասեցնել թուրքական պետության քայքայումը: Երբեմնի հզոր տերությունը վերածվել էր տնտեսապես հետամնաց ագրարային երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր մակարդակով: Երբ Աբդուլ Համիդ II-ը կասեցրեց 1876 թ. Սահմադրությունը, երկրի վիճակն էլ ավելի վատացավ: Ցանկացած հասարակական ակտիվություն, ազատամիտ հայացքների արտահայտում ճնշվում էր ամենադաժան ձևով: Սաստկացել էր գրաքննությունը, ծանրացել էին հարկերը: Հատկապես ծանր վիճակում էին կայսրության քրիստոնյա հպատակները, որոնց իրավունքները ոտնահարվում էին, իսկ դժգոհությունները կասեցվում էին արյամբ: Այս էր պատճառը, որ Աբդուլ Համիդ II-ը ստացավ «կարմիր սուլթան» անունը: Բավական է նշել, որ միայն 1894-1896 թվականներին նրա հրամանով սպանվեց ավելի քան 300 հազար հայ¹: Այս ամենը վկայում էր քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ Աբդուլ Համիդ II-ի իրական վերաբերմունքի մասին, և նրա այս քաղաքականությունը շատ հաճախ դժգոհությունների և ընդվզումների պատճառ էր դառնում:

Աբդուլ Համիդ II-ի փաստացի իշխանությանը վերջ դրվեց 1908 թ. երիտթուրքերի կողմից իրականացված հեղաշրջման հետևանքով: 1889թ. Ստամբուլի ռազմաթժշկական ուսումնարանի չորս սովորողներ ստեղծեցին մի գաղտնի ընդդիմադիր խումբ, որի նպատակն էր բռնակալական վարչակարգի ոչնչացումը:

Ռազմաթժշկական ուսումնարանի փոքրիկ գաղտնի խումբը սովարանալով հասավ քսան-քսանհինգ մարդու: Խմբի ղեկավարները սկսեցին կապեր հաստատել Ստամբուլի այլ ուսումնական հաստա-

¹ Փոլադյան Ա., Սարգսյան Լ., Սիրիացի արաբ ականատես Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնի հուշերը Հայոց ցեղասպանության մասին, Դամասկոս, 2017, էջ 13: Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 12:

սությունների սովորողների հետ, որտեղ ստեղծվեցին նորաստեղծ կազմակերպության բջիջներ: Խումբը կապեր հաստատեց նաև Փարիզում գործող վտարանդիների հետ, որոնք ստիպված էին լքել հայրենիքը Արդուլ Համիդ II-ի կողմից օսմանյան խորհրդարանը ցրելուց հետո: Սկսեց կազմավորվել երիտթուրքերի ընդդիմադիր գործունեության արտասահմանյան առաջին կենտրոնը:

Շուտով ծնունդ առան նաև ուրիշ գաղտնի խմբակներ, որոնք բաղկացած էին հիմնականում սպաներից, պետական պաշտոնյաներից, առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներից և մտավորականներից:

1894 թ. առանձին-առանձին գործող բոլոր գաղտնի խմբերը միավորվեցին մեկ միասնական «Միասնություն և առաջադիմություն օսմանյան ընկերություն» («Օսմանյն իթթիհադ վե թերաքքը ջեմիեթի») անունը կրող կազմակերպության մեջ, որոնց անդամներին սկսեցին կոչել «իթթիհադականներ» կամ «երիտթուրքեր»²: Կազմակերպության ստամբուլյան առաջին կենտրոնի կազմի մեջ մտնում էին Օսմանյան կայսրության տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչներ³:

1907 թ. դեկտեմբերի 27-29-ին Փարիզում գումարվեց երիտթուրքական երկրորդ կոնգրեսը⁴, որի հրավիրման նախաձեռնությամբ հանդես էր եկել ՀՅԴ-ն: Հայկական կազմակերպություններից այդ ժողովին մասնակցում էին միայն Դաշնակցությունը և Մարսելի «Արմենիա» թերթի խմբագրության անդամները⁵, իսկ արաբականից՝ «Հայֆեթ» ազգայնական կազմակերպությունը⁶: Կոնգրեսի մասնակիցները

² Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 583-585:

³ Котлов Л., Становление национально-освободительного движения на Арабском Востоке (середина XIX в. - 1908 г.), Москва, 1975, с. 267.

⁴ Երիտթուրքերի առաջին կոնգրեսը տեղի ունեցավ Փարիզում 1902 թ. փետրվարի 4-9-ին: Կոնգրեսի աշխատանքներին մասնակցում էր 60-70 մարդ (այլ տվյալներով՝ 47): Երիտթուրքական կազմակերպություններից բացի՝ կոնգրեսի աշխատանքներին մասնակցում էին նաև հայկական, հունական, արաբական, ալբանական քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Պատգամավորների թվում կային նաև չեքեզներ, քրդեր, հրեաներ:

⁵ Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 210:

⁶ Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, Հ. II, Օսմանյան տիրապետության շրջան. 1516-1918, Երևան, 2004, էջ 464:

կազմեցին հայտարարություն, որի մեջ ներկայացրել էին իրենց հիմնական պահանջները՝

- Աբդուլ Համիդ II-ի գահընկեցություն,
- աբդուլհամիդյան վարչակարգի արմատական փոփոխություն,
- ներկայացուցչական համակարգի հաստատում (խորհրդարան)⁷:

Սկզբնապես հեղաշրջումը նախատեսվում էր իրականացնել 1909թ.: Բայց արդեն 1908 թ. հուլիսի 3-ին Մակեդոնիայում երիտթուրքերն ապստամբեցին՝ հրաժարվելով ենթարկվել սուլթանին: Կառավարությունը փորձեց ճնշել ապստամբությունը, բայց հաջողություն չունեցավ: Հուլիսի 22-ին ապստամբները գրավեցին Մոնաստիր (Բիտոլ) քաղաքը և ազատեցին բանտարկյալներին: Հուլիսի 13-ին զանգվածային ցույցեր սկսվեցին Սալոնիկում⁸:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը, տեսնելով, որ երիտթուրքերի հիմնական պահանջի՝ 1876 թ. սահմանադրության վերականգման հետագա ձգձգումը կարող է ճակատագրական լինել ոչ միայն իր գահի, այլև կյանքի համար, զանգվածային շարժման ճնշման տակ տեղի տվեց:

1908 թ. հուլիսի 24-ին Ստամբուլի թերթերը հրատարակեցին սուլթանական իրադե՝ սահմանադրությունը վերականգնելու և նախարարների պալատի առաջիկա գումարման մասին⁹:

Սահմանադրության վերականգման մասին նորությունը մեծ ուրախություն առաջացրեց օսմանահպատակ ազգերի շրջանում: Թե՛ հայ, թե՛ արաբ առաջադեմ զանգվածները մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին այդ նորությունը: Նրանք միակարծիք էին այն հարցում, որ իշխանությունից Աբդուլ Համիդ II-ի հեռացումով կարելի կլինի հասնել Օսմանյան կայսրությունում բոլոր ազգերի արդյունավետ համագործակցությանը: Սրանով էր պայմանավորված երիտթուրքերի նկատմամբ նրանց դրական դիրքորոշումն ու աջակցությունը: Սահմանադրության վերականգնման կապակցությամբ շքերթներ և տոնախմբություններ էին կազմակերպվում կայսրության տարբեր վիլայեթներում, այդ թվում՝ հայկական և արաբական: Հայերի կազմակերպած տոնա-

⁷ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 211:

⁸ Միմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ126:

⁹ Միմոնյան Հ., նույն տեղում, էջ126:

խմբության կապակցությամբ Բիւզանդիոն թերթը գրում է. «Հայերը Քրամեր Բալասի ընդարձակ սրահներուն մէջ քաղաքային և զինուորական իշխանութեանց փառաւոր սեղան մը սարքեցին: Չկրցայ հրաւիրելոց թիւը ճշդիւ գիտնալ, բայց կըրնամ ասել թէ 500 հոգի կային: Շէնքին ընդարձակ սրահը չբաւեց և յարակից երկու սենեակներն ալ լեցունեցան: Բոլոր հրաւիրեալք շատ գոհ մնացին հայերուն այս փառաւոր ընդունելութենէն: Այս հանդէսը նկարագրել անկարելի է, և այս տեսակ հանդէս մը կա՛մ Նիսի մէջ կամ Բարիզ միայն կրնային ընել»¹⁰: Հայ և արաբ ազգայնականները ոգևորված էին օսմանյան ազգերի եղբայրությամբ: Նրանք հավատացած էին, որ բացվում է Օսմանյան կայսրության պատմության նոր էջը և այն բառը, որով կարելի է բնութագրել կայսրության ժողովուրդների միջև հաստատվող փոխհարաբերությունները, եղբայրությունն էր: ՀՅԴ օրգան «Դրոշակում» այդ առիթով գրված էր. «Թիւրք-հայ եղբայրակցութիւնը արդէն կնքւած էր արեան դաշտին վրայ: Սգահանդէսները, որոնք կատարւեցան Պօլիս կամ այլուր երկու ազգերու նահատակներուն իրական յիշատակը փառաւորելու համար, պատմութեան երևոյթը և օրինակը պիտի մնան ժողովրդական սրտագին և ինքնաբեր ցոյցերուն»¹¹: Թվում էր՝ հայերը դարձել են թուրքերի սիրելիները: «Դուք մեր ազատութեան վեմերն էք»¹², - ասում էին երիտասարդ թուրքերը հայերին ուղղելով իրենց խոսքերը: Հայ, արաբ և թուրք ազգայնականներն ընդհանուր քաղաքական գաղափարի՝ օսմանիզմի կողմնակիցներ էին: Բայց նրանք տարբեր բովանդակություններ էին դնում այդ գաղափարի մեջ: Հայերի և արաբների համար օսմանիզմը կայսրության իրավահավասար տարբեր ազգերի միասնությունն էր, կայսրության ամբողջականության պահպանումը¹³: Դաշնակցությունը նույնիսկ նշում էր, որ եթե մինչև սահմանադրության վերականգնումը հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտության առարկա էր, ապա այժմ այն դառնում էր Թուրքիայի ներքին խնդիր: Իսկ երիտթուրքերի համար օսմանիզմն իրենց գերիշխող դիրքերի ամրապնդում էր: Եվ ինչպես հետագայում պարզվեց, օսմանյան ազգերի եղբայրության ու հավասարության մասին հնչեցրած երիտթուրքերի բոլոր խոստումները կեղծ էին և օգտագործվում էին

¹⁰ Բիւզանդիոն, թիվ 3601, 30.VII. 1908:

¹¹ Դրոշակ, № 8, 1908:

¹² Դրոշակ, նույն տեղում:

¹³ Котлов Л., նշվ. աշխ., էջ 256-257:

իրենց նպատակներին հասնելու համար: Չնայած այս համընդհանուր ոգևորվածությանը՝ կային ազգային գործիչներ, ովքեր մինչև վերջ չէին հավատում և չէին վստահում երիտթուրքերին: Նրանցից էր ՀՅԴ ներկայացուցիչ Ռուբենը, ում կասկածներն ակնհայտ են դառնում ՀՅԴ մյուս ներկայացուցիչ Արամի հետ ունեցած նրա զրույցից. «Արդ, երբ քեզ բանտէն կը հանեն եւ կյարտարարեն ամէնքին, որ շնորհիւ քեզ եւ քեզպէսներուն է, որ հին ռեժիմը տապալուած է, դու զինաթափ չպիտի մնաս եւ քու հաւաքած զէնքերը քեզ պիտի վերադարձուն, Սահմանադրութեան իսկ պաշտպանութեան համար: Եթէ Սահմանադրական կառավարութիւնը վստահի եւ վերադարձնէ լաւ. եթէ չվերադարձնէ, ուրեմն անվստահելի է եւ մենք ալ տարբերութիւն չպիտի դնենք հին ու նոր ռեժիմներու միջեւ»¹⁴:

Սահմանադրության վերականգնումից հետո առաջին քայլը խորհրդարանի ձևավորումն էր: Խորհրդարանի բացումը սկզբնապես նախատեսվում էր 1908 թվականի նոյեմբերին, սակայն այն հետաձգվեց կայսրության որոշ շրջաններում սկիզբ առած ընդվզումների և ընտրական իրավունքի տարբեր խախտումների պատճառով: Ընտրական իրավունքի հիմքում ընկած էր 1877թ. մշակված օրինագիծը¹⁵: Խորհրդարանական ընտրություններն անցկացվեցին մեծամասնական սկզբունքով և ուղեկցվում էին ընտրական իրավունքի խախտումներով: Դրա ակնհայտ դրսևորումներից էր երիտթուրքերի կողմից ընտրական շրջանների ձևավորումը:

Ըստ օսմանյան սահմանադրության՝ 50 հազար արական շնչին բաժին էր հասնում մեկ պատգամավոր¹⁶: 75 հազար ընտրողին արդեն տրվում էր երկու պատգամավոր ունենալու իրավունք: Ելնելով սրանից՝ երիտթուրքերն այնպես էին խմբավորում բնակավայրերը, որ

¹⁴ Ներսիսեան Ա, Ռուբեն, Երևան, 2007, էջ 127:

¹⁵ Եթե 1877 թ. օրինագծով թույլատրելի չէր թեկնածություն դնել այն նահանգում, որտեղ թեկնածուն որոշակի ժամանակահատված չէր ապրել, ապա այժմ այդ կետը հանվում էր՝ հնարավորություն տալով երիտթուրքերին իրենց թեկնածուներին ուղարկել կայսրության ցանկացած շրջան: Պահպանվում էր թուրքերենի պարտադիր իմացության պայմանը, որն ունեւոր խավի նեկայացուցիչների համար ճանապարհ էր հարթում դեպի խորհրդարան, պահպանվում էր տարիքային շեմի շերտը և այլն:

¹⁶ Տիգրան Զավեն, Թյուրք սահմանադրությունը և երիտասարդ թյուրք կուսակցությունները, Թիֆլիս, 1908, էջ 25:

նույնիսկ այն շրջանում, որտեղ թուրքերը փոքրամասնություն էին կազմում, ընտրողների ընտրության հարցում նրանք ստանում էին առավելություն: Թուրքերենի պարտադիր իմացության պայմանը մեծապես նվազեցնում էր հայ, արաբ և այլ ազգերի ներկայացուցիչների առաջադրվողների հնարավորությունները, քանի որ լեզվի իմացությունը սահմանափակվում էր հին վարչակարգի ներկայացուցիչներով՝ մասնավորապես պետական կառույցներում ծառայող պաշտոնյաներով: Միննույն ժամանակ, անհրաժեշտության դեպքում երիտթուրքերը պատրաստ էին առանձին դեպքերում աչք փակել այդ կետի վրա, եթե թեկնածուն իթթիհադական կողմնորոշում ուներ: Սրա պատճառով խորհրդարանում եղան պատգամավորներ, ովքեր ստիպված էին պասիվ դիրք գրավել, քանի որ լեզվին լավ չէին տիրապետում և չէին կարողանում ակտիվորեն մասնակցել քննարկումներին: Երբեմն երիտթուրքերը նույնիսկ հրաժարվում էին ճանաչել ընտրությունների արդյունքները, եթե դրանք հակասում էին իրենց շահերին: Այդպիսի մի դեպք գրանցվեց Բասրայում, որտեղ թեկնածություն էր դրել Տալիբ փաշան, ով թեև «Իթթիհադ վե թերաքքիի» անդամ էր, բայց Աբդուլ Համիդի կողմնակից էր: Երիտթուրքերը երեք անգամ անվավեր ճանաչեցին Բասրայի ընտրությունները, այնուհանդերձ Տալիբ փաշան ընտրվեց պատգամավոր¹⁷: Ընտրությունները բավականին լարված բնույթ կրեցին նաև Սիրիայում, հատկապես Դամասկոսում: Այդտեղ իրենց թեկնածությունն էին առաջադրել «Արաբաօսմանյան եղբայրություն» կազմակերպության ղեկավար Շաուֆիկ ալ-Մուայադ ալ Ազմը և նրա գործընկեր Ռուշդի ալ-Շաման: Երիտթուրքերը փորձեցին խոչընդոտել նրանց ընտրությունը, բայց ապարդյուն¹⁸:

Մոնաստիրում ռուսական հյուպատոս Վ.Ֆ. Կալը գրում էր, որ դրանք ոչ թե ընտրություններ էին, այլ նշանակումներ¹⁹:

Երիտթուրքերը պայքարի մեջ մտան՝ ունենալով գործուն և լավ մշակված նախընտրական համակարգ: Նրանց հեղինակությունը դեռ բարձր էր արաբական վիլայեթներում, որտեղ նրանց աջակցություն էին ցույց տալիս: Բացի այդ, ի տարբերություն երիտթուրքերի, հայերը և

¹⁷ Тума Э., Национально-освободительное движение и проблема арабского единства, Москва, 1977, с. 103.

¹⁸ Գասպարյան Ա., Արաբ ազգայնականները և երիտթուրքերը. Համագործակցությունից առճակատում (1908-1914), Երևան, 2016, էջ 48-49:

¹⁹ Шпилькова В., Младотурецкая революция 1908-1909 гг., Москва, 1977, с. 196.

արաբները չունեին լավ կազմակերպված քարոզարշավ, իսկ արաբները դեռ չունեին խոշոր ազգայնական միություններ, որոնք կարող էին հակակշիռ լինել երիտթուրքերին: Ճիշտ է, ընտրությունների նախօրյակին Կ. Պոլսում ստեղծվեց ընդդիմադիր «Օսմանյան լիբերալներ» կուսակցությունը «Օսմանի ահրար ֆերքասի», որի գլխավոր քարտուղարն ազգությամբ արաբ Նուր ալ-Դին Ֆարուխն էր, սակայն, ստեղծվելով ընտրությունների նախօրյակին, այն չհասցրեց հիմնել մասնաճյուղեր և ամրապնդել իր դիրքերը: Այդ պատճառով միայն մեկ թեկնածու՝ Մահիր Սայիդ փաշան, սեփական ջանքերի շնորհիվ կարողացավ ընտրվել Անկարայի ընտրատարածքից (հետագայում խորհրդարանում «Ահրարը» ստացավ 50 պատգամավորների աջակցությունը)²⁰: Այս ամենն էլ, իհարկե, իր դերակատարությունն ունեցավ երիտթուրքերի հաղթանակի մեջ: Օսմանյան խորհրդարանում հայ պատգամավորներին նշանակելու և հայ ընտրողներին ներկայացնելու համար տարբեր կուսակցությունների և քաղաքական ուղղվածություն ունեցող հայերի կողմից ձևավորվել էր խորհուրդ²¹: Այս միությունը ունեցավ իր օգուտը, ազգի կողմից որոշված պատգամավորները՝ նույնիսկ իթթի-հադի՝ մասնավորապես Զոհրապի անձի դեմ ցույց տված ընդդիմությանը հակառակ, հաջողելու տեսանկյունից, որն էլ և կառավարությանը տալիս էր ազգային միասնության պատրանք: Ցավոք, խորհրդարանական ընտրություններից հետո այն շփումը, որը հայ քաղաքական կուսակցությունների և ոչ քաղաքական շրջանակների մեջ սկսել ու օգտակար ազդեցություն էր ունեցել, դադարեց գոյություն ունենալուց և հետզհետե գոյացան երկու հակառակ հոսանքներ, որոնք իրար կողք գալու փոխարեն իրար դեմ դուրս եկան²²:

Ընտրությունների արդյունքում ձևավորվեց օսմանյան խորհրդարանը: Նոր խորհրդարանի 275 անդամներից 142-ը թուրքեր էին, 60-ը՝ արաբներ, 25-ը՝ ալբանացիներ, 23-ը՝ հույներ, 12-ը՝ հայեր, 3-ը՝ սերբեր, 4-ը՝ բուլղարներ, 5-ը՝ հրեաներ, 1-ը՝ վալախ²³: Չնայած խորհրդարանի գրեթե կեսը կազմում էին ազգային փոքրամասնությունների ներկա-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 200:

²¹ Բիւզանդիոն, թիվ 3649, 26.IX, 1908:

²² Ալպոյաճեան Ա., «Անհետացող դեմքեր» (Գրիգոր Զօհրապ – իր կեանքը եւ գործը), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 197-198:

²³ Шпилёкова В., նշվ. աշխ., էջ 198: Մանդելշտամ Ա., Երիտասարդ-թիիրքերի պետութիինը, Էջմիածին, 1916, էջ 13:

յացուցիչները՝ իրենց շահերի պաշտպանության համար ոչ միայն չմիավորվեցին մեկ ընդհանուր դաշինքի մեջ, այլև հաճախ պայքար էին մղում միմյանց դեմ²⁴:

Երիտթուրքերը խորհրդարանում կազմում էին մեծամասնություն՝ 150 տեղ: Ընդդիմությունը կազմում էին «Ահրար» ու «Անձնական նախաձեռնության և ապակենտրոնացման միության» կողմնակիցները: Դրա կողմնակիցները հիմնականում ոչ թուրքական ազգության պատգամավորներ էին: Արաբ ներկայացուցիչները ձևավորել էին այսպես կոչված «անկախ խմբավորում», որը միավորում էր շուրջ 50 մարդու²⁵:

Խորհրդարանի բացումը տեղի ունեցավ 1908 թ. դեկտեմբերի 17-ին: Այդ առիթով Բիւզանդիոն թերթը գրում էր. «Մեծ և պատմական տերութեան մը համար, երէկ նշանաւոր և յաւէտ յիշատակելի օր մը եղաւ: Բոլոր պողոտաներն սքանչելապէս զարդարուած էին ամէն ազգի դրոշներով: Խանդավառութիւնն իր գագաթնակէտն հասած էր Խորհրդարանի շէնքին մօտերը, Բ. Դոնէն մինչև Այա Սոֆիայի հրապարակը»²⁶:

Օսմանյան խորհրդարանի առաջին նստաշրջանի ընթացքում 1908-1909 թթ. կայացավ 140 նիստ: Դրա ընթացքում քննարկվեցին սահմանադրության փոփոխությունների, պետական բյուջեի, պետական ապարատի մաքրման, բանակի, նավատորմի, ոստիկանության ամրապնդման և կրոնական հարցեր: Ընդհանուր հաստատվեց 50 օրենք²⁷:

Խորհրդարանի հայ պատգամավորներն էին՝ Գրիգոր Զոհրապ և Պետրոս Հալաճյան (Կ. Պոլիս), Ստեփան Սպարթալյան (Սպարթալ) և Հակոբ Պապիկյան (Իզմիր), Համբարձում Պոյաջյան (Մուրադ) (Գոզան), Գարեգին Փաստրմաճյան (Արմեն Գարո) և Վարդգես (Էրզրում), Գեղամ Տեր-Կարապետյան (Մուշ), դոկտոր Նազարեթ Տաղավարյան և Կարապետ Փաշայան (Սեբաստիա), Վահան Փափազյան (Վան), Արշակ Վռամյան (Օնիկ Դերձակյան):

Խորհրդարանի նախագահ ընտրվեց Ահմեդ Ռիզա բեյը:

²⁴Խորհրդարանում պատգամավորների թվի և ազգային կազմի մասին տվյալները միանշանակ չեն: Վահան Փափազյանը նշում է 275 անդամ, որոնցից 70-ը արաբներ, իսկ 10-ը՝ հայեր, Ահմադ Ֆերոզը՝ 275 անդամ, որոնցից 60-ը արաբներ, 14-ը՝ հայեր, Ն. Հովհաննիսյանը՝ 245 պատգամավոր, որոնցից 150-ը՝ թուրքեր, 60-ը արաբներ:

²⁵ Шпилькова В., նշվ. աշխ., էջ 200-201:

²⁶ Բիւզանդիոն, թիվ 3709, 5. XII.1908:

²⁷ Шпилькова В., նշվ. աշխ., էջ 204:

Ամենաակտիվ հայ պատգամավորներից էր Գրիգոր Զոհրապը՝ հայտնի իր պերճախոսությամբ, որի գլխավոր հիմքը իր փաստաբանի տաղանդն էր: Երվանդ Օտյանը գրում էր, որ իբրև երեսփոխան՝ Գրիգոր Զոհրապը վարիչ ուժ էր Ազգային ժողովի մեջ, գիտեր բանաձևի մեջ հաշտեցնել ամեն ընդդիմարտ կարծիքները և նրանց քվեարկել տալ մեծամասնությանը²⁸: Կարինի ընտրություններից հետո ընտրվեցին 2 հայ ՀՅԴ-ից՝ Վարդգես Մերինկիվլեան և Գարեգին Փաստրմաճեան²⁹: Վարդգեսը թունդ հեղափախական և թունդ դաշնակցական էր: Ե. Օտյանը նրան անվանում էր «Մեր ազգային խենթ»³⁰: Ն. Տաղավարյանը պահպանողական կենտրոնին էր պատկանում և ազատականների ու հատկապես հեղափոխականների երդվյալ հակառակորդն էր, բայց վիճաբանությունների շատ չէր մասնակցում: Նրա համար հայ ազգի փրկության միակ միջոցը Եգիպտոսի Հայ Բարեգործական Միությունն էր³¹: Գ. Տեր-Կարապետյանը, որը, բացի ազգային գործիչ լինելուց, առաջնակարգ տեղ էր գրավում գավառի գրողների մեջ, առավել տարված էր իր նահանգի՝ Տարոնի խնդիրներով: Իր խոսակցության միակ առարկան Մուշն էր, գյուղացիների վիճակը, տնտեսական խեղճությունը, կրթական խեղճությունը, հողային հափշտակումները, հարստահարությունը...³²: Երվանդ Օտյանը գրում էր, որ Մուրադը անդրանիկ հեղափոխականներից մեկն էր, Հնչակյան կուսակցության անդամ և համեստ անձնավորություն: Ժողովներին նա շատ չէր խոսում: Իբրև երեսփոխան՝ անադմուկ ու անխոս գործունեություն ունեցավ³³: Ե. Օտյանի բնորոշմամբ Ա. Վռամյանի համար Ազգային ժողովը պատերազմի դաշտ էր, ուր պետք էր խոսքի ռազմամթերքով զինված գալ: Միայն թե նրա կռվասիրությունը անկեղծ ու անշահախնդիր էր: Հեղափոխական քսանհինգ տարիներից ի վեր Ա. Վռամյանը պահել էր առաջին օրերի եռանդն ու խանդավառությունը, մինչ իր հետ ճամփա ելնողներից շատերը կա՛մ կես ճանապարհին կանգ էին առել, կա՛մ ճամփան փոխել և կա՛մ լռիվ ետ դարձել³⁴: Որպեսզի վիժեցնեն արմենականների թեկ-

²⁸ Օտյան Ե., Մեր երեսփոխանները, Երևան, 1999, էջ 21:

²⁹ Բիզանդիոն, թիվ 3683, 5. XI.1908:

³⁰ Օտյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 28:

³¹ Նույն տեղում, էջ 86:

³² Օտյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 49:

³³ Նույն տեղում, էջ 66-67:

³⁴ Օտյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 146-147:

նածուների ընտրությունը, Վանի հնչակյանների խումբն ու դաշնակցականները բլոկ կազմեցին, և Վահան Փափազյանը (Կոմս, Բժիշկ), որը անձանոթ էր թուրքերենին, մեպուս (պատգամավոր) ընտրվեց: Նա մեծ համակրանք էր վայելում ժողովրդի լայն խավերի մեջ: Վ. Փափազյանը թուրքերենին չէր տիրապետում, մասնակցում էր միայն խորհրդարանի բարենորոգումների հանձնաժողովի աշխատանքներին և ձգտում էր հարաբերություններ հաստատել միայն այլ ազգերի հեղափոխական պատգամավորների հետ: Վանից մեկնելու նախօրյակին Վ. Փափազյանը մեծ խոստումներ էր տալիս բոլորին: Նա ասում էր. «Մենք, ձախակողմյան երեսփոխաններս, պատենշի վրա պիտի կանգնենք և կուրծք պիտի տանք դեպի ժողովուրդը, դեպի հասարակական իրավունքները, դեպի արդարություն ուղղված հատվածներին»³⁵: Բայց նա նշանավոր եղավ միայն իր լռությամբ, այնպես որ շատերի կողմից արժանացավ «համր երեսփոխան» տիտղոսի³⁶:

Հայ պատգամավորներից չորսն էին, որ անսխալ խոսում էին թուրքերեն: Ինչպես նշում էր Վ. Փափազյանը, հայ և մյուս քրիստոնյա երեսփոխանների դժբախտությունը լեզվի անձանոթությունն էր, այդ պատճառով լուռ ու մունջ ունկնդրի դերի մեջ էին, առանց նույնիսկ հասկանալու տաղտկալի ճառերի բովանդակությունը³⁷:

Հայ երեսփոխանների գործունեության առաջին շրջանում հայաբնակ գավառներում՝ Մուշ, Վան, Կարին, Բաղեշ, Խարբերդ, անդորություն էր հաստատվել. հայահալած քաղաքականությունը գրեթե վերացել էր: Քննարկումներ էին ընթանում հողային խնդիրը լուծելու համար: Հայ երեսփոխանների նախաձեռնության և համառ պահանջի արդյունքն էր քրիստոնյա ազգերի զինվորագրությունը: Նրանք էին, որ քրիստոնյա ազգերի կրթական ծրագրերի համար կառավարական բյուջեից վարկեր ձեռքբերեցին³⁸:

Չնայած այս որոշակի հաջողություններին՝ հայերը, ինչպես և արաբները, այնուամենայնիվ, չկարողացան ճիշտ օգտագործել այդ

³⁵ Մշակ 17.06.1913:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Հարությունյան Ա., Նախընտրական պայքարը Վանում և 1908թ. խորհրդարանական երկրորդ ընտրությունները Օսմանյան Թուրքիայում, Տպագիր, ՊԲՀ, 2010, թիվ 2, էջ 38:

³⁸ Զօհրապ Գ., Հայ պատգամավորի մը հաշուետուութիինը, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 18-22:

ժամանակը առավել լուրջ խնդիրների քննարկման և լուծման համար: Արաբ նախարարները, որոնք իրենց հայացքներով մոտ էին երիտթուրքերին, պաշտպանում էին և հետևում նրանց³⁹: Հայ պատգամավորները թեև կարողացան մեկ միասնական ճակատ կազմել խորհրդարանում, սակայն մշտապես հանդես էին գալիս սահմանադրության պաշտպանությամբ՝ համարելով, որ այդպես լավագույն կերպով են պաշտպանում կայսրության, այդ թվում՝ նաև հայերի շահերը: Արաբները, ինչպես և հայերը, չկարողացան ճիշտ կողմնորոշվել և առաջադրել ու պաշտպանել արմատական, առանցքային հարցեր: Առավել կետրոնացած լինելով առանձին տեղական խնդիրների վրա՝ նրանք չէին խորանում երիտթուրքերի առաջ քաշած սկզբունքների իրական բնույթի մեջ: Բացի այդ, ընդդիմադիր ուժերը այդպես էլ չկարողացան միավորվել մեկ ուժի մեջ՝ որպես հակադիր խմբավորում իթթիհադականներին: Այդ պատճառով իթթիհադականները շարունակեցին մնալ խորհրդարանի որոշիչ ուժը: Այսպիսով, արաբ և հայ պատգամավորները, ինչպես և խորհրդարանի մյուս ազգային փոքրամասնությունները, չկարողացան լուրջ ընդդիմություն ստեղծել իթթիհադականներին, ինչը նրանց հնարավորություն կտար բարձրացնել ազգային խնդիրներ:

HERMINE ARAKELYAN
(IOS)

ARMENIAN AND ARAB DEPUTIES IN THE OTTOMAN PARLIAMENT OF 1908

In July 1908 the Young Turks carried out a coup that restored the Constitution of 1876. The Ottoman Empire was proclaimed constitutional monarchy, and the actual power was concentrated in the hands of the Young Turks.

³⁹ Պետք է նշել, որ, չնայած այս ամենին, ոչ բոլոր հարցերում էին արաբները միաձայն երիտթուրքերի հետ: Օրինակ, երբ բարձրացվեց պատգամավորներ Շաուֆիկ ալ-Մուայադիև Յուսուֆ Շիտվանի ընտրության անօրինականության հարցը, արաբ պատգամավորները միահամուռ հանդես եկան ի պաշտպանություն հայրենակիցների: Երբ իթթիհադականների առաջարկով անվստահություն հայտնվեց մեծ վեզիր Քամալ փաշայի կառավարությանը, արաբները դարձյալ ընդունեցին հակաիթթիհադական դիրքորոշում:

The coup was accepted with great enthusiasm by the non-Turkish population of the empire, including Armenians and Arabs. After they came to power, the Young Turks organized parliament elections. As a result of these elections, in the new Ottoman parliament formed in 1908 Armenian and Arab members were also included. Although in the short term of their office in that parliament Armenians and Arabs had some success, nevertheless, they were more concentrated on local problems and were not able to orientate correctly and refer to primary and fundamental issues. Besides, the opposition could not put aside the existing disagreements and set up a union. That is why the Ittihadists continued to remain the main power of the parliament, and this fact deprived the ethnic minorities of the Parliament of the opportunity to raise national issues.